

ДІЄСЛОВО В ГРАМАТИЧНОМУ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

*Г. В. Кочерга, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
(Черкаси, Україна)*

*e-mail: kocherga_galina@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1000-3427*

Статтю присвячено дослідженню дієслівних одиниць як номінативних знаків у писемних пам'ятках XIV–XVII ст. Описано проблему дієслівної деривації в традиційних і новітніх підходах, що полягає у визначенні мотиваційних особливостей дієслів, які витлумачені як категорія дії, що стосується субстанції, та їхньої знакової позиції в структурах свідомості, конекцій із концептуальною позицією мотиваторів. Розв'язання цієї проблеми потребує врахування діяхронних чинників праслов'янського та східнослов'янського словотвору. Порушено проблему лінгвоментального механізму вторинного позначення, семантичної деривації, установлення межі семантично похідних одиниць. Виокремлено й змодельовано мотиваційність дієслівності структури значень слова на семному рівні та на рівні зв'язків лексико-семантичних варіантів.

Ключові слова: дієслівна одиниця, категорійність, функціональність, функціонально-семантичний, семантична деривація, мотиваційність, діяхронна похідність, синхронна мотивованість.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного системного вивчення граматикизації дієслівності в площині функціонально-семантичних виражень у східнослов'янських пам'ятках XIV–XVII ст. Проблему функціональності граматичних форм, граматичних категорій і граматичної структури мови та проблему взаємовідношення мови і мислення в контексті загальнофілософської концепції мовної картини світу досліджували В. Виноградов, О. Пешковський, Ф. Буслаєв, В. Гумбольдт, Ф. Фортунатов, К. Аксаков, О. Потебня та ін. У лінгвістичній концепції О. Потебні дієслово постає як найвища, найбільш абстрактна, найгнучкіша, конструктивна й вічно прогресуюча категорія людської мови. «Дієслово створює речення» [10, с. 60], – наголошував дослідник. Спираючись на погляди В. фон Гумбольдта і Г. Штейнталя, О. Потебня створив своєрідну філософсько-лінгвістичну теорію дієслівності, яка стала важливою частиною його вчення про історичний розвиток основних категорій мови і мислення. Сучасна лінгвістична наука декларує нові підходи в дослідженні граматичних категорій дієслова, що потребують комплексного вивчення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Процес виникнення й формування дієслова, що відображав важливий етап в інтелектуальному розвитку людини, відбувався одночасно з переходом від давньої іменної структури речення до дієслівної. Означаючи дію та процес, дієслово було виокремлене із синкретизму первісного слова вже після іменника й прикметника і, пройшовши через стадію дієприкметника й інфінітива, – цих, як уважав дослідник, проміжних ланок між іменем і дієсловом, – виробило в собі категорії особи, виду, часу, способу, стану. Дієслово починає витісняти імена з основних граматичних позицій, підкоряючи собі інші категорії, утягуючи їх у свою сферу і цим сприяючи збільшенню кількості дієслівних типів речення за рахунок номінативних, іменних. Дія, процес, енергія, утілені в дієслові, поступово руйнують сферу субстанціональності імені, дедалі звужуючи її кордони. Мова набуває більшої конденсованості. Граматичний вплив дієслова поширюється на ті групи слів, які колись були пов'язані з іменником – антитезою дієслова [2, с. 21].

У лінгвістичній науці дієслово досліджували в різних аспектах – як діяхронному, так і синхронному, стверджуючи пріоритет дієслова в системі частин мови (К. Аксаков,

Н. Болдирєва, Ф. Буслаєв, Н. Ван-Вейк, О. Востоков, В. фон Гумбольдт, І. Давидова, В. Дорошевський, Ю. Крижанич, М. Ломоносов, А. Мейє, Ф. Міклошич, Д. Овсянико-Куликовський, Г. Павський, О. Пешковський, О. Потебня, Ф. Травнічка, Ф. Філін, П. Фортунатов, С. Шафранова, Г. Штейнталь та ін.). Учення О. Потебні, яке стверджувало пріоритет дієслова в граматичній категорії частин мови, у східнослов'янському мовознавстві було сприйняте Д. Овсянико-Куликовським і О. Пешковським, що значно вплинуло не тільки на минулу, а й на сучасну граматичну традицію, на стилістичні оцінки й методи синтаксичного та лексико-граматичного аналізу [3, с. 424].

Дієслівність як морфологічну категорію О. Потебня визначав так: «Дієслово зображає ознаку в час її виникнення від особи-діяча» [10, с. 91], – причому момент виникнення ознаки може бути одночасний і неодноразовий з моментом мовлення; час постає тривалим або миттєвим; саме виникнення ознаки є фактом, спонуканням, бажанням чи умовою. Формальних ознак у дієслові безліч, але постійним і незмінним, як наголошували В. фон Гумбольдт і Г. Штейнталь, є те, що в ньому ознака уявляється «енергетичним виявленням сили, яка безпосередньо впливає з особи-діяча» [13, с. 256, 259; 14, с. 278]. Поняття дієслівності неодмінно охоплює ставлення до особи, незалежно від того, відома вона, дійсна чи фіктивна. Історія становлення граматичних категорій дієслова на сучасному етапі лінгвістичних досліджень має нові вектори характеристики дієслівності мовних явищ як у функціонально-семантичному так і в ономазіологічно-когнітивному вимірах [7], що становить актуальність і новизну дослідження.

Метою статті є виявлення семантичних особливостей категорійності й функційності східнослов'янського дієслова XIV–XVII ст. з урахуванням засобів його формального вираження. Ми продовжуємо низку публікацій щодо становлення дієслівної системи староукраїнської (руської) мови XIV–XVII ст. з огляду на семантико-категорійні модифікації дієслівності зі статусом слова, імплементовані в мотиваційні механізми дієслівного словотвору писемних пам'яток XIV–XVII ст. на рівні концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості мовця.

Матеріали, методи та методики дослідження. Для дослідження використано «Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.» у 2 кн. (Є. Тимченко ; упор. В. В. Німчук, Г. І. Лиса ; НАН України, Українська Вільна Академія Наук у США. Київ – Нью-Йорк, 2002 – 2003. Кн. 1–2). Методологія дослідження окреслена комплексним використанням методів, застосовуваних у сучасній лінгвістиці, зокрема описового, компонентного, трансформаційного, дистрибутивного, зіставного, валентнісного, порівняльно-історичного – для дослідження семантичної структури дієслівних одиниць.

Результати дослідження та їх обговорення. На думку Л. Гумецької, «успадковані із спільнослов'янської доби морфологічні класи дієслів, найбільш незмінно відбиті в системі старослов'янського дієслова, в ході розвитку окремих слов'янських мов зазнали змін і щодо цілості й чистоти успадкованих типів, і щодо продуктивності окремих дієслівних основ. Схрещення різних дієслівних основ, з одного боку, утворило нові типи дієслів, з другого боку, дало підставу для виникнення паралельних синонімічних типів дієслова» [4, с. 174]: *посмотрить, посмотри, посмотреть, посмотретьи; завѣсиль, завесити, завѣсили есмы, завѣсили есмо, завѣсили; привѣсити, привѣсили, привѣсили есмо, привѣсили есмы, привѣсили есмъ; положить, положиль, положили; приложити, есми приложиль, есмъ приложиль, приложили есмо, приложиль*. Більшість дієслівних основ проілюстрована префіксацією. Усі префіксовані дієслова утворені від співвідносних безпрефіксних і являють собою доконані дієслова 1-го ступеня видового утворення. **ЗАПОВѢТРИТИСЯ**, *гл.* Простудиться. *Мигаловъ поххаль до Турокъ и заповѣтрился, и самъ умеръ въ Турцѣхъ*. Льв. лет. 261. [Тимченко, К. 1, с. 282]; **ВЫБОГАТИТИСЯ**, *гл.* Обогатиться. *Выбогатитися умыслили суть*. АЮЗР. II, 241 (И. Выш.) [Тимченко, К. 1, с. 129]; **ВЫБУБНЯТИ**, *гл.* Выбивать в барабан. *Особно зась довбышь въ раду выбубняеть, и въ походъ войсковый тое жъ сотворяеть*. Клим. 209 [Тимченко, К. 1,

с. 129]; **ВЫГАФТОВАТИ**, гл. (пл. wyhaftować). Вышить. *Быль мистерне выгафтований страшний судъ Божій*. Пал. 975 [Тимченко, К. 1, с. 133]; **ВЫЖЕБРАТИ**, гл. (пл. wyżebrać). Выпросить Христа ради, вымолить. *Выжебрати пһнязи*. АП. 1602 [Тимченко, К. 1, с. 136]; **ВЫЗВҺЗДИТИСЯ**, гл. Покрыться звездами. *Ночь около полночи вызвһздилась зъ морозомъ*. Дн. Марк. III, 58 [Тимченк, К. 1, с. 137]; **ВЫПОГОДИТИСЯ**, гл. Наступить хорошей погоде, проясниться. *Морозъ стачъ и випогодилось*. Дн. Марк. III, 15 [Тимченко, К. 1, с. 149]; **ВЫПОКУТОВАТИ**, гл. Искупить грехи. [Михайло семей] *туть на землһ випокутоваль*. Рук. хр. 372 [Тимченко, К. 1, с. 149]; **ВЫШИНКОВЫВАТИ**, гл. Продавать в розницу. *Медь по петнадцати пудовъ сычивали и безъ плаченъя побору добровольне вышинковывали*. АЮЗР. I, 259 (1596) [Тимченко, К. 1, с. 162]; **ЗАДОЛЖИТИСЯ**, гл. Задолжаться, впасть в долги. *Ся были барзо задолжили*. Рук. хр. 145 [Тимченко, К. 1, с. 267]; **ЗАДУМҺТИСЯ**, гл. (пл. zdumieć się). Изумиться. *Задумһвшись пһнкности, станули якъ вритыи*. АЮЗР. II, 142 (1494) [Тимченко, К. 1, с. 268]; **ЗАЛИЧКОВАТИ**, гл. Замаскировать. *По концахъ бочалокъ [фалшивіе червонів] были заличковани правдивими здатниками*. Вел. III, 73. [Тимченко, К. 1, с. 274]; **ЗАПОГОДИТИСЯ**, гл. Выясниться (о погоде). *Ночь была тиха и запогодилась*. Дн. Марк. III, 32 [Тимченко, К. 1, с. 282]; **ЗАПОРОШИТИ**, гл. Засорить, занести пылью. *Запорошити око*. АЮЗР. II, 237 (И. Выш.). [Тимченко, К. 1, с. 283]; **ЗАФАРБОВАТИСЯ**, гл. Закраситься, окраситься. *На Украинһ рһки зафарбовалися отъ крывһ людской*. Лет. Хм. 78. [Тимченко, К. 1, с. 294]. У староукраїнській літературній мові половина безпрефіксних дієслів непохідна, а ще половина – утворена від іменникових, прикметникових, дієслівних, чисельникових (менше) основ. Багатопрефіксні дієслівні одиниці в староукраїнській літературній мові з'являються ще в XIV–XV ст., але формування поліпрефіксації дієслівної системи відбувається пізніше, у XVII ст.

О. Потебня у свою теорію розуміння природи слова вкладає положення теорії В. Гумбольдта про внутрішню форму. Згідно з цією концепцією, слово має два значення. Одне – об'єктивне, що наближене до етимологічного значення й має одну ономасіологічну ознаку. Друге значення суб'єктивне, що об'єднує в собі безліч ознак: «Перше є знаком, символом, що замінює для нас друге» [11, с. 25]. Об'єктивним змістом слова є та форма, у якій нашій свідомості представлено зміст думки. «...Якщо виключити друге, суб'єктивне... єдиний зміст, то у слові залишиться тільки звук, тобто зовнішня форма, й етимологічне значення, яке також є формою, тільки внутрішньою. Внутрішня форма слова є відношенням змісту думки до свідомості: вона показує, як уявляється людині її особиста думка» [11, с. 77–78].

Мотивацію й напрям похідності в словотворенні можна з'ясувати, вивчивши концепцію О. Потебні, у якій дослідник намагався наблизитися до еволюції елементів людської думки в дослідженні історії частин мови. «Слово на початку розвитку думки, – писав він, – ще не має для думки значення якості й може бути тільки вказівкою на чуттєвий образ, у якому немає ні дії, ні якості, ні предмета, взятих окремо, але все це у неподільній єдності... Утворення дієслова, імені та ін. є вже такий розклад і видозміна чуттєвого образу, які передбачають інші, простіші явища, які йдуть за створенням слова» [11, с. 105]. На думку дослідника, диференціація чуттєвих образів почалася з утворення таких слів, де функції майбутніх головних частин мови – імені та дієслова – ще не розчленовані. Це так звані первісні дієприкметники, які втілювали в собі два протилежні начала – ім'я і дієслово, з яких ім'я було сильнішим і виразнішим, а дієслово – слабкішим, позбавленим таких істотних дієслівних ознак, як час і стан. Первісний дієприкметник нагадував більше іменник тим, що, як і сучасний дієприкметник, зображав ознаку, наслідок діяльності предмета, але так, що вона виключала думку про цю діяльність, – ознака поставала нібито готовою, даною. Приблизно те саме О. Потебня вбачав і в сучасному іменнику, але в останньому немає навіть згадки про діяльність, яка породила ознаку. І все-таки дієприкметникові не належить першість у творенні граматичних форм у людській мові – вона належить вигукові. У дієприкметнику, який з'явився слідом за

вигуком, у своїй найдавнішій формі, простежено напрям похідності сучасних частин мови, позначений розвитком структури первісного прикметника. Він у своєму розвитку більше був схожий на ім'я, ніж на дієслово. Із первісного дієприкметника насамперед були виокремлені граматичні категорії імені, тобто субстанції, і це був час, коли людській думці світ уявлявся сукупністю виготовлених за людським образом і подобою одухотворених речей, внутрішньо статичних, але одночасно зв'язаних із реальним світом та таких, що впливають на нього. Людина в усьому звикла бачити субстантивність, але в процесі історичного розвитку, у міру поступового занепаду субстанціальності, мотивація змінюється і в мисленні з'являється нове спостереження, що лежить в основі явищ об'єктивної дійсності. Так виникає нова категорія думки – дієслівність, утворена з первісного дієприкметника не пізніше за іменник (гіпотетично), що послугувало утворенню інфінітива (спочатку був іменником, а потім набув ознак дієслова). Складні процеси абстрагування й ускладнення людської думки вможливають розвиток глибшої граматикалізації дієслова, що спонукало його, крім стадії інфінітива, виробити таку форму, яка б прив'язала дію до особи, до моменту мовлення, до її виконавця й об'єкта, іншими словами – зв'язувала її з дійсністю. Такою формою був індикатив, або дійсний спосіб, який мав здатність виражати відтінки дії за допомогою категорій особи, стану, часу, що О. Потебня простежив на матеріалі східнослов'янських і споріднених з ними мов.

Синхронні словотворчі моделі з мотиваційними відношеннями не завжди ізоморфні діяхронним словотворчим компіляціям. Принагідно зауважимо, що в літературі є значна кількість слів, синхронна структура яких не відтворює мотиваційних процесів, напряму похідності їх виникнення [6]. Типологія відношень між похідністю й мотивованістю в мовному сегменті писемних східнослов'янських пам'яток XIV–XVII ст. окреслює як синхронні особливості слів (мотивованість / немотивованість) [8], так і діяхронні (похідні / непохідні) [12]. І. Улуханов у наукових студіях синхронно-діяхронного аспекту описує мовні одиниці під кутом зору наявності / відсутності твірного і мотивувального, екстраполюючи до виокремлення чотирьох груп лексем: 1) слова, що мають твірну й мотивувальну словотворчу модель; 2) слова, що не мають твірного, але мають мотиваційну матрицю; 3) лексеми, що мають твірне слово, але не мають мотивувального; 4) лексеми, що не мають ні твірного, ні мотивувального [12]. Апелюючи до положень І. Улуханова, спостережено відіменні дієслівні деривати в писемних східнослов'янських пам'ятках XIV–XVII ст., у яких твірне й мотивувальне схарактеризовані на підставі зосібного мотиватора: **ЗСТАРѢТИСЯ**, *гл.* Состариться. *Зстарѣлємся уже*. Рук. хр. 64. *Зстарѣлся въ чужой земли*. Пал. 946 [Тимченко, К. 1, с. 341]; **КЛЕСОВАТИ**, *гл.* Чистить, лощить задник сапога. *Если [швецъ] чоботъ клещетъ, тоеюжъ клесачкою поторкаетъ [шевчиху]*. Клим. 220. [Тимченко, К. 1, с. 366]; **КНУТОВАТИ**, *гл.* Бить кнутом. *Шакловитому голову отъято, а унихъ кнутовано*. Вел. III, 83. [Тимченко, К. 1, с. 369]; **КОБЗУВАТИ**, *гл.* [Гнушаться, брезговать]. *Буѣмъ ти не кобзуешъ цур пекъ тобѣ бѣгдай*. Довг. 93. [Тимченко, К. 1, с. 369]; **КОРЕНИТИ**, *гл.* Укоренять. *Самъ почаль опросное блюзнѣрство коренити*. Рук. хр. 309. [Тимченко, К. 1, с. 378]; **КОРОНОВАТИ**, *гл.* Короновать, венчать. Бер. 27. Мл. Сл. 35. [Тимченко, К. 1, с. 379]; **КРОЛЕВАТИ**, *гл.* (пл. *krolowac*). Царствовать. Мл. Сл. 37. *Смерть надъ всѣми людми кролевала*. Гал. I, 85. [Тимченко, К. 1, с. 387]; **КРОЛЕВЩИЗНА**, *с. ж.* (пл. *krolewszczyzna*). Королевское имяние; староство. *Кролевицны не мѣю, бо передъ другими не схопыль*. АЮЗР. II, 190 (1589) [Тимченко, К. 1, с. 387]; **КРОЛЬ**, *с. м.* (пл. *krol*). Король, царь. Мл. Сл. 37 [Тимченко, К. 1, с. 387]; **КРОТОФИЛЕВАТИ**, *гл.* (пл. *krotochwilowac*). Забавляться, шутить, играть. *Кроль кротофилюючи вложилъ на тоє дитя, Моисея, свою кролевскую корону*. Рук. хр. 38 [Тимченко, К. 1, с. 387]; **КУРОВАТИ**, *гл.* (пл. *kurowac*, из лт. *surare*). Лечить. *Которого [родителя] докторъ Бокъ сталь куровать*. Дн. Марк. 111, 7 [Тимченко, К. 1, с. 392]; **ЛИТУРГИСАТИ**, *гл.* Совершать литургию. *Литургисати забороняетъ*. Пал. 686 [Тимченко, К. 1, с. 405]; **МАЕСТАТОВАТИ**, *гл.* Быть столицею. *Мѣсто тоє маестатовало, то есть столицею цесарскою было*. Пал. 519 [Тимченко, К. 1, с. 417];

МОНАРХОВАТИ, гл. Быть монархом. *Папезъ 4-хъ при собѣ въ Римѣ маеть патриарховъ зъ кардиналовъ ихъ, для зуполного клиру починивши, абы надъ всѣми монарховаль.* Пал. 570 [Тимченко, К. 1, с. 435]; **МУЖИКОВАТИ**, гл. Быть мужиком, жить в мужиках. *Подданіе ей Великостарицкие... тиснутя въ козаки, якие здавна... мужиковали.* Арх. Мот. 28 (1721) [Тимченко, К. 1, с. 438]; **ВАРВАРЬСТВ|О** (6), **-А** с. *Варварство (о чем-л. чуждом, не относящемся к христианству, наряду со скифством, эллинизмом и т.п.);* **ВАРВАРЬСТВ|ОВАТИ** (1*), **-ОУЮ**, **-ОУІСТЬ** гл. Проповедовать чуждое учение, не относящееся к христианству: *Димрстефень іединъ ѿ(т) бестѣдникъ Вѣоуалентиновъ и къ Оуалентовъ бестѣдъ сритатиса Василью и варварьствовати* (βαρβαρίσαντος) ГА XIII–XIV, 233а; **ВЛАЖ|ИТИ** (1*), **-ОУ**, **-ИТЬ** гл. Наполнить, напитать влагой, жидкостью: *ср(д)це же посреде перси к нему же ѿ(т) вѣхъ съставъ жилы сходящеса всако чюти(е) приноси(т) то же паки акы властелинъ приѣмла пицію. акы по соплемъ вса оудеса влажисѣ. юже комоуждо доволгыеть, сокомъ брашнымъ наѣжпять.* Пал. 1406, 46 а; **ВЛАСФИМИ|А** (2*), **-И** с. Хула. **ВЛАСФИМИСА|ТИ** (2*), **-Ю**, **-ІСТЬ** гл. Злословить, кощунствовать: *аще сы такоже съ Арыемъ власфимисае (ἐβλασφήμει)* ГА XIII–XIV, 243 г.; **АРИАНЬСТВ|ОВАТИ** (5), **-ОУЮ**, **-ОУІСТЬ** гл. Следовать арианству, придерживаться арианской ереси: *прѣбы(с) же оубо іевѣдоксии арианъствоуа. не по(д)бно же аетіеве юреси (ὁ Εὐδόξιος Ἀρειανίζων)* КР 1284, 367 в.; **ОДПИСОВАТИ**, гл. Отвечать письменно. *Кто частые розмовы мѣваль зъ неприятелими Церкви Божіи о вѣрѣ диспутуючи и одписуючи.* Рад. 2 [Тимченко, К. 2, с. 34] – **ОДПИСЪ**, с. м. Ответ (письменный); **ОПАТРИТЕЛЬ**, с. м. (нл. opatrzyciel). Снабдитель; попечитель. Мл. Сл. 55, **ОПАТРОВАТИ**, **ОПАТРИТИ**, гл. (нл. opatrzać, -rzyć). 1. Пещись, заботиться; помогать. *Добра вишелякіи... варуетъ и опатруеть.* АП 1098. 2. Снабжать, снабдить. *Потребами оную [церковь] и мѣшкающихъ при ней опатриль.* Диар. Фил. 51 [Тимченко, К. 2, с. 45]; **ПЛЮГАВЕЦЪ**, с. м. (нл. plugawiec). Мерзавец; сквернавец, **ПЛЮГАВИТИ**, гл. (нл. plugawić). Сквернить, грязнить. *Не будемъ плюгавити святого мѣста Божего офѣрами поганскими.* Рук. хр. 201 [Тимченко, К. 2, с. 112]; **ПОВОДКОВАТИ**, гл. Выпить водки. *По службѣ былемъ у архиерея и, поводковавши, отойшодемъ и обѣдадемъ у Полянского.* Дн. Марк. I, 285 [Тимченко, К. 2, с. 120]; **СМАКОВАТИ**, гл. Попробовать, вкусить. *Славы людской посмаковаль.* Рук. хр. 341 [Тимченко, К. 2, с. 183]; **РЕЗИДОВАТИ**, гл. (лт. residere). Пребывать, иметь резиденцию. *[Патріархъ] резидоваль въ Нику.* Пал. 1019 [Тимченко, К. 2, с. 269]; **СКАРБИТИ**, гл. (нл. skarbić). Копить, собирать, приобретать, снискивать. Бер. 164. *Подлугъ затвердилости твоей [латиннику] и сердца непокутуючого скарбиши собѣ гнѣвъ.* Пал. 991 [Тимченко, К. 2, с. 322]; **СЛѢПОВАТИ**, гл. Быть слепым. *Посередѣ бѣлого дня слѣпують.* Пал. 683 [Тимченко, К. 2, с. 333]; **ШАФАРЬ**, с. м. (ср. в. нм. Schaffaere). Эконом, ключник, управитель, **ШАФОВАТИ**, гл. (нл. szafować). Хозяйничать, распоряжаться, заведовать. *Здай ми личбу изъ шафарьства твоего, бо юж дальш не боудеши могль шафовати.* Пер.ев. 60. *Марне копійками и иными грѣшными шафуеть.* Ак. Полт. с. (КС. LXXII, 22) [Тимченко, К. 2, с. 490].

Дієслова аналізуємо за принципом поля. Польовий підхід до мовних одиниць передбачає виокремлення сталого ядра, або домінанти з регулярними визначальними характеристиками, та периферії з більш слабкими, інколи маргінальними ознаками. Проілюстрований матеріал увиразнює вибір ономасіологічної ознаки з диктумного компонента пропозиції – істинних, несуперечливих знань про ситуацію, вербалізованих у знаках із прямим значенням, і потребує врахування нового принципу типологізації мотиваційних процесів. Значущість дослідження дієслівної номінації та мотиваційних процесів у писемних пам'ятках XIV–XVII ст. полягає в розробленні когнітивно-ономасіологічного аспекту в історичній дериватології. Це сприятиме поглибленню уявлень про відображення в національно-мовній картині світу, зокрема в її номінативному масиві, особливостей національної свідомості, етнічного менталітету, характеру, культури, звичаїв, традицій етносу.

Синхронно-діахронне та типологічне дослідження дієслівних одиниць відповідно до діахронної похідності й синхронної мотивованості потрібно проводити в когнітивно-ономасіологічному аспекті, що дасть змогу виявити семіотичний механізм породження найменувань. Характеристика відіменних дієслівних дериватів у писемних східно-слов'янських пам'ятках XIV–XVII ст. у площині концептуального аналізу вможливило з'ясування процесів, що вочевидноють відхилення від паралелізму похідності й мотивованості у словотворчих моделях, а також пояснення з історичного ракурсу багатьох нерегулярних модифікацій синхронно-типологічного словотворення. Одним із найефективніших способів поповнення лексичного мовного фонду досліджуваного періоду XIV–XVII ст. є дієслівне словотворення, що витлумачене як система чи підсистема загальної мовної системи й охоплює сукупність словотвірних класів, словотвірних типів, словотворчих моделей.

Висновки й перспективи. Дослідження дієслова як складної різнорівневої граматичної категорії в період становлення (XIV–XV ст.) та розширення функціональних сфер національних східнослов'янських мов (XVI–XVII ст.) дало змогу простежити впорядкування дієслівної системи в синхронії та діахронії й формування української граматичної традиції впродовж століть. Досліджуваний період представлений надзвичайно широкою різностильовою та різножанровою розмаїтістю писемних пам'яток, які репрезентують багатство мови ділових документів, художньої, полемічної, літописної, наукової та конфесійної літератури. Особливістю староукраїнської мови XVI–XVII ст. є розвиток одних мовних, зокрема граматичних, явищ та занепад інших, що було зумовлено взаємодією церковнослов'янської мови з «простою» мовою та «простою» мови з живою народною мовою [5, с. 9–10]. Дослідження мотиваційних механізмів у дієслівному словотворі, що на вербальному рівні виявляються в структурно-семантичних зв'язках між похідними та твірними одиницями словотворчої системи, а на когнітивному рівні є способом мовної репрезентації концептуальних реляцій синергетичної системи етносвідомості мовця, становлять перспективу подальших наукових студій.

Список використаної літератури

1. Азарх Ю. С. Об актуальной и исторической производности слова. *Восточные славяне. Языки, история, культура*. Москва, 1885. 75 с.
2. Білодід О. І. Дієслово у граматичному вченні О. О. Потебні. *Мовознавство*. 1976. № 3. С. 3–13.
3. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. Москва – Ленинград, 1947. 785 с.
4. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. 297 с.
5. Заневич О. Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт : монографія. Львів : Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2015 (Серія «Історія мови»). 308 с.
6. Коряховцева Е. И. История транспозиционных словообразовательных отношений имени и глагола в русском языке (на материале безаффиксных имен действия и глаголов на *-овать*) : автореф. дис. ...канд. филол. наук : 10.02.01 «Русский язык». Москва, 1985. 20 с.
7. Кочерга Г. В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект) : автореф. дис. ...канд. филол. наук. 10.02.01, Одеса, 2003. 20 с.
8. Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. Москва, 1980. 197 с.
9. Матеріали до Словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. / Є. Тимченко ; упор. В. В. Німчук, Г. І. Лиса ; НАН України ; Українська Вільна Академія Наук у США. Київ – Нью-Йорк, 2002 – 2003. [Пам'ятки української мови. Серія словників]. Кн. 1–2.
10. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1–2. Москва : Учпедгиз, 1958. 534 с.
11. Потебня А. А. Полное собрание сочинений. Т. 1 : Мысль и язык / под ред. ком. по изд. соч. А. А. Потебни при Всеукр. акад. наук. Изд. 5-е, пересмотр. и испр. Одесса : Гос. изд-во Украины, 1926. XXXII, 205 с.
12. Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. Москва : Наука, 1977. 34 с.
13. Humboldt W. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Berlin, 1876. 290 с.
14. Steinthal H. Charakteristik der hauptsächlichsten Typen der Sprachbaues. Berlin, 1860. 305 с.

References

1. Azarh, Ju. S. (1885). Ob aktual'noj i istoricheskoy proizvodnosti slova [On the actual and historical derivation of the word]. In : *Vostochnye slavjane. Jazyki, istorija, kul'tura*. Moskva, 75 (in Russ.).
2. Bilodid, O. I. (1976). Diieslovo u hramatychnomu vcheni O. O. Potebni. [The verb in the grammatical doctrine of O. O. Potebnia]. In : *Movoznavstvo [Linguistics]*. (3), 3–13 (in Ukr.).
3. Vinogradov, V. V. (1947). Russkij jazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove [The Russian language. Grammar teaching about the word]. Moskva – Leningrad, 785 (in Russ.).
4. Humetska, L. L. (1958). Narys slovotvorchoi systemy ukrainskoi aktovoi movy XIV–XV st. [Essay on the word-forming system of the Ukrainian act language of the XIV–XV centuries]. Kyiv : Vyd-vo Akademii nauk Ukrainiskoi RSR, 297 (in Ukr.).
5. Zanevych, O. (2015). Ukrainska mova XVI–XVII st.: diieslovo. Semantyka, perekhidnist, ob'iekt: monohrafiia [The Ukrainian language of the XVI–XVII centuries: the verb. Semantics, transitivity, object: monograph]. (Seriiia «Istoriia movy»). Lviv : In-tut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 308 (in Ukr.).
6. Korjahovceva, E. I. (1985). Istoriija transpozicionnyh slovoobrazovatel'nyh otnoshenij imeni i glagola v russkom jazyke (na materiale bezaffiksnih imen dejstvija i glagolov na -ovat') [The history of transpositional word-formation relations of a name and a verb in Russian (based on the material of non-affixed action names and verbs to -ate)]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 20 (in Russ.).
7. Kocherha, H. V. (2003). Motyvatsiia vidimennykovykh diiesliv u suchasni ukrainskii movi (kohnityvno-onomasiolohichni aspekt) [Motivation of the denominative verbs in the modern Ukrainian language (cognitive-onomasiological aspect)] Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Odesa, 20 (in Ukr.).
8. Miloslavskij, I. G. (1980). Voprosy slovoobrazovatel'nogo sinteza. [Questions of word-formation synthesis]. Moskva, 197 (in Russ.).
9. Materialy do Slovyka pysemnoi ta knyzhnoi ukrainskoi movy XV–XVIII st. : u 2 kn. [Materials to the Dictionary of written and book Ukrainian language of the XV–XVIII centuries] (2002–2003) / Ye. Tymchenko ; upor. V. V. Nimchuk, H. I. Lysa ; NAN Ukrainy ; Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SShA. [Pam'iatky ukrainskoi movy. Seriiia slovnykiv]. Kyiv – Niu-Iork. Kn. 1–2 (in Ukr.).
10. Potebnya, A. A. (1958). Iz zapisok po russkoj grammatike [From notes on Russian grammar]. T. 1–2. Moskva : Uchpedgiz, 534 (in Russ.).
11. Potebnya, A. A. (1926). Polnoe sobranie sochinenij. T. 1 : Mysl' i yazyk [Full composition of writings. Vol. 1 : Thought and Language] / pod red. kom. po izd. soch. A. A. Potebni pri Vseukr. akad. nauk. Izd. 5-e, peresmotr. i ispr. Odessa : Gos. izd-vo Ukrainy, 205 (in Russ.).
12. Uluhanov, I. S. (1977). Slovoobrazovatel'naja semantika v russkom jazyke i principy ee opisaniia [Word-formation semantics in Russian and the principles of its description.]. Moskva : Nauka, 34 (in Russ.).
13. Humboldt, W. (1876). Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts [About the diversity of the human language structure and its influence on the spiritual development of the human race]. Berlin, 290 (in Germ.).
14. Steinthal, H. (1860). Charakteristik der hauptsächlichsten Typen der Sprachbaues [Characteristics of the main types of linguistic structures]. Berlin, 305 (in Germ.).

G. V. KOCHERGA. VERB IN THE GRAMMATICAL EASTERN SLAVIC CONTEXT

Summary. Introduction. *The article is devoted to the study of the verb units as the nominative signs in the written monuments of the XIV–XVII centuries. The problem of the verb derivation in the traditional and modern approaches is described, which consists in determining the motivational features of verbs, which are considered as a category “action concerning substance” and their symbolic position in the structures of consciousness, connections with the conceptual position of motivators. The solution of this problem requires taking into account the diachronic factors of Proto-Slavic and East Slavic word formation. The problem of the linguomental mechanism of secondary notation, semantic derivation, establishment of the boundary of semantically derived units is raised. The motivating of the verb structure of the word meanings at the semantic level and the level of connections of lexical-semantic variants are singled out and modeled.*

The relevance of the study is due to the need for a comprehensive, systematic study of the grammaticalization of verbs in the plane of functional and semantic expressions in the East Slavic monuments of the XIV–XVII centuries. The history of the formation of the grammatical categories of the verb at the present stage of linguistic research has new vectors of characterization of the verbs of the linguistic phenomena in both functional-semantic and onomasiological-cognitive dimensions, which are **the relevance and the originality** of the study.

The purpose of the article is to identify the semantic features of categorialness, functionality of the East Slavic verb of the XIV–XVII centuries taking into account the means of its formal expression.

Materials, methods and research methods. The study uses “Materials for the Dictionary of written and literary Ukrainian language of the XV–XVIII centuries” : in 2 books / E. Tymchenko ; Emphasis V. V. Nimchuk, G. I. Fox ; National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA. Kyiv – New York, 2002–2003 [Monuments of the Ukrainian language. A series of dictionaries]. Book 1–2. The research methodology is outlined by the complex use of methods used in the modern linguistics, in particular the descriptive, component, transformational, distributive, comparative, valence, comparative-historical methods of research of the semantic structure of the verb units.

Research results and their discussion. The consideration of the denominative verb derivatives in the written East Slavic monuments of the XIV–XVII centuries in the plane of conceptual analysis makes it possible to clarify the processes that show the deviations from the parallelism of the origin and motivation in the word-formation models, as well as to explain from a historical perspective many irregular modifications of the synchronous-typological word formation.

Conclusions and prospects. The study of the verb as a complex multilevel grammatical category in the period of formation of the XIV–XV centuries and the expansion of the functional spheres of the national East Slavic languages of the XVI–XVII centuries made it possible to trace the ordering of the verb system in synchrony and diachrony and the formation of the Ukrainian grammatical tradition over the centuries. The period under study is represented by an extremely wide variety of styles and genres of the written monuments, which represent the richness of the language of business documents, fiction, polemical, chronicle, scientific and religious literature. The peculiarity of the Old Ukrainian language of the XVI–XVII centuries is the development of some linguistic, in particular grammatical, phenomena and the decline of others, which was due to the interaction of the Church Slavonic language with the “simple” language and the “simple” language with the living vernacular. The study of the motivational mechanisms in the verb word formation, which at the verbal level are manifested in the structural and semantic connections between the derivatives and the creative units of the word formation system, and at the cognitive level is a way of linguistic representation of conceptual relations of the synergetic system of ethnic consciousness of the speaker are the prospect of further research.

Key words: verb unit, categorialness, functionality, functional-semantic, semantic derivation, motivation.

Надійшла до редакції 26.08.20
Прийнято до друку 30.09.20